

Maráz, Karel

Vnější znaky pečeti

In: Maráz, Karel. *Sfragistika : studijní texty pro posluchače pomocných věd historických a archivnictví*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 24-40

ISBN 978-80-210-7143-8; ISBN 978-80-210-7146-9 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131283>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VNĚJŠÍ ZNAKY PEČETÍ

To, co je důležité pro každého archiváře či badatele pomocných věd historických zejména při inventarizaci či dokonce katalogizaci pečetí, jsou tzv. vnější znaky pečetí. Do této množiny, jež představuje vědecký popis pečetí do značné míry mezinárodní, je zahrnuta stále více se zpodrobňující množina fenoménů a jevů, na které je třeba obrátit pozornost. Vždy však musí archivář popsat pečetní látku, velikost, tvar, typ pečetí, typ pečetního obrazu, legendu a přípevnění k písemnosti. Můžeme sem ale započítat např. celkový typ pečetí v rámci pečetnictví majitele pečetí, typ pečetí jako takové (např. velká, menší, sekretní, signetní, rubní či mincovní pečeť), rozsah používání typu pečetí, samozřejmě známe-li jej (což v podstatě kromě nejstarších pečetí panovnických, biskupských či pečetí největších šlechtických magnátů asi nebudeme schopni na základě současných znalostí stanovit), rub pečetí, výskyt pečetní misky a pečetní schránky, jejich materiál, barvu nití či šňůr, vyobrazení typu pečetí včetně ev. edicí a literatury. Vhodná je závěrečná poznámka, do níž lze uvést méně standardní a málo se na pečetích vyskytující jevy, jako např. otištění sekretu na rubu pečetní misky.

Začátečník se dopouští následujících nejzávažnějších chyb. Jedna z nejčastějších chyb plyne z faktu, že posluchači nepřečtou legendu a ani se o četbu nepokusí a pouze podle pečetního obrazu se snaží určit majitele. Zde ovšem – zejména u církevních pečetí – může dojít k dosti hrubým omylům. Dalším problémem je, že v pečetním poli je dosti často znázorněný symbol. To platí znovu zejména pro pečetí církevní. Nezbytné zde jsou základní uměleckohistorické znalosti i znalosti atributů světců. Nelze prostě jen konstatovat, co vidíme, ale je potřeba v kontextu pochopit to, co chce pečeť sdělit, tedy symbol. Např. ozbrojený jezdec na koni nemusí být portrétem majitele, který by se dal zařadit do typu jezdeckého válečného, může jít ale naopak o sv. Jiřího či sv. Martina. Je prostě nutné porozumět tomu, co nám pečeť sděluje, co přináší. Cesta bez chyb vede nejprve k popisu pečetí podle vědeckých zásad, jimiž disponuje sfragistika (tedy vnější znaky), a pak teprve je potřeba je zasadit do kontextu historického i širšího.

Pečetní látka

Pečetní látka je látka, do níž je otiskován pečetní typář. Existuje poměrně značné množství pečetních látek. V zásadě je můžeme rozdělit na dvě hlavní skupiny:

- 1) kov
- 2) nekovové pečetní látky

Výběr či volbu pečetní látky ovlivňovaly zejména klimatické podmínky, finanční možnosti, tradice či libovůle majitele. Důsledkem ovlivnění klimatických podmínek je hojnější užití kovových pečeti (pečetních bul) ve Středomoří, neboť zde by vosk jako pečetní látka byl velmi náchylný k poškození otřením. Dále je výběr určován závažností zpečetěné písemnosti (např. zlaté buly), máme i dvě listiny zpečetěné stejným typem pečeti, ovšem v různých typech pečetní látky – ve vosku a kovu.

Dalšími okolnostmi, které determinují výběr pečetní látky, jsou:

- užití psací látky
- dostupnost surovin,
- krajové zvláštnosti

Mezi nekovové pečetní látky patří hlína, včelí vosk, těsto, lak, papír

Vosk je pečetní látkou typickou díky klimatickým podmínkám severně Alp a tedy i v českých zemích. Znáám byl již v antice. Používal se pro pergameny i papír jako psací látku. Dodnes se používá jen pro slavnostní listiny, jinak jej již nahradilo razítko.

Ve středověku nebyl vosk nejprve barven a každá kancelář si připravovala vlastní recepturu. Toho by se dalo využít při rozlišování falz od originálů chemickou metodou. Obvykle to ale není nutné, neboť falzum od originálu lze obvykle rozlišit pohledem.

Pečetní vosk si připravovala každá kancelář dle vlastní receptury, prodává se až od 17. století obvykle v lékárnách.

Přírodní či přirozený vosk může mít odstíny od tmavohnědého až téměř černého po světle žlutý až průsvitný. Navíc barevně reaguje v závislosti na klimatických podmínkách svého uložení. Jeho odstín se tedy může po staletích uskladnění měnit.

Barvy vosku jsou červená, zelená, černá, v zahraničí se ale vyskytují vzácně i další např. i bílá. Barvilo se přidáváním příměsí. Nejstarší dosud známá slezská receptura ze začátku XV. století zní: do 4 liber včelího vosku se přidá $\frac{1}{4}$ libry pryskyřice, $\frac{1}{2}$ libry lněného oleje a $\frac{3}{4}$ libry barviva. Barvilo se rumělkou (červená), měděnkou (zelená) a sazemi (černá). Původ barvení pečetního vosku je hledán badateli na Britských ostrovech ve 12. století. Kromě četných regionálních výjimek – užití zeleného vosku francouzskými králi, černého velmistry řádu německých rytířů – se prosadila hierarchie, jež považovala za nejcennější vosk červený, zejména od 15. století. Následoval vosk barvy zelené a černé. S tím se můžeme setkat i u našich měst a městeček. V privilegiích, kterými byla tato často obdarována, se hovoří o právu pečetit do vosku červené barvy u měst královských, kdežto u měst a městeček poddanských do vosku barvy zelené. To však netrvalo příliš dlouho a vydržením či osvojením si i poddanská městečka nejpozději v 18. století užívání pečetení do vosku červené barvy prostě osvojila. Zde se již nejednalo o pečetní do klasického vosku, nýbrž o španělský vosk, tedy pečetní lak. Ten sice vznikl z vosku pečetního (včelího), ale proti lámání byl opatřen dalšími příměsemi, aby byl odolnější. Vyvinul se ve španělském Nizozemí (odtud název).

Zajímavý doklad pro použití patřičné barvy pečetního vosku máme z Moravy na sklonku 15. s 16. století, kdy byly do panských lavic nově povýšeny rody pánů z Veitmile, z Žerotína, z Ludanic. Staromoravské starožitné panské rody samozřejmě užívají pečetení honosnějším a hierarchie obecně cennějším červeným voskem. Přesto např. Pernštejnové či Šternberci pečetili i do vosku černé barvy, nesporně proto, že jejich stav nemohl být zpochybněn. Nově povýšené rody si pečetení červeným voskem naopak velmi chrání a dbají o něj.

Užití oplatkové pečeti z nezkvášeného těsta a její rozvoj je po třicetileté válce v literatuře spojován často s obecným materiálním nedostatkem. Přejít k razítkům a nálepkám ovlivnila také skutečnost, že při ukládání spisů u úřadů pečeti zvětšovaly objem fasciкулů a navíc hrozilo jejich poškození. Razítko ve funkci ověřovací se prvně vyskytuje již v 17. století.

Buly

Pečeti vyhotovené z kovu nazýváme *buly*. Pečetní látkou v takových případech je zlato, stříbro nebo olovo. V případě olova jde o bulu, jež je z olova cele vyhoto-

vena, je plná a provrtaná kanálkem pro zpečetění (provlečení nití či šňůr). Naopak buly z drahých kovů bývají duté, jsou-li vyplněné, pak drahý kov se omezuje toliko na plíšek, obalující výplň pečeti z jiné látky, obvykle vosku; více k tomu níže v této kapitola.

Nejstarším předchůdcem zlatých bul byla zlatá pouzdra, vyplněná olovem. Zmíněná forma pečeti se objevuje u byzantských císařů a od nich ji převzali západní panovníci. Dosud nejstarší dochované buly z Byzance datačně spadají do 9. století a v pečetním poli na jedné straně nesou Kristovo poprsí nebo Krista trůnícího, na druhé poprsí císaře. Z Byzance převzal pečetění zlatými bulami i Karel Veliký, byť dodnes nemáme jediný doklad. Kromě římského císaře či krále byla ve středověku výsada pečetit zlatem užívána benátskými dóžaty, králi ve Francii, Anglii, Španělsku, Dánsku, na Sicílii aj. Od 16. století máme doklady zlatých bul u papežů (nejstarší dnes dochovaný fyzický doklad u papeže Klimenta VII. z roku 1524), byť dosud nejstarší zmínka o pečetění zlatou bulou spadá do roku 1357. Ve střední a východní Evropě – kromě Přemysla Otakara I. – pečeti zlatými bulami uherští králové a ruská knížata.

Zlaté buly se nacházejí u písemností trvalé platnosti a významného obsahu. Pozoruhodné však je, že z hlediska právní průkaznosti zlatá bula stojí na úrovni voskové pečeti. Pokud se však potvrdovala zlatá bula novou písemností, byla snaha příjemce, aby i tato byla zpečetěna zlatou bulou. Nicméně rozhodující zde byl opravdu příjemce a jeho finanční možnosti, neboť pečetění do zlata bylo dražší.

Otázky do dnešních dnů vyvolává technika zhotovení zlatých bul. Literatura traktuje postup ražby po vzoru dutých brakteátů. Zřejmě lze vskutku přijmout, že zlaté buly byly raženy jako mince, byť bylo třeba k tomu mnohem větší síly; pravděpodobně v kruhovém či pákovém lisu za pomoci pomalého a postupného tlaku. Odděleně taky byly do zlatého plíšku vytlačeny avers a revers zlaté buly, přičemž ohnutím okrajů se vytvořilo pouzdro či kapsle. Mohly být dále zasazeny přes sebe a ohnuty, následně se vytvořily díry pro kanálky, kterými došlo k provlečení závěsů. Pak je vnitřek buly dutý; toto je příklad i Zlaté buly sicilské. Ale existovalo několik technik zhotovení. Podobně byla vyhotovena zlatá bula Přemysl Otakara I., je uvnitř rovněž dutá a vyrobil ji zlatník roztepáním zlatého plechu. Je poměrně velká, má průměr 76 mm a tloušťku 7 mm. Další technikou došlo k spojení líce a rubu přímo, takže byl avers přímo přitíštěn na revers a takové buly mají tloušťku jen 1–2 mm.

Třetí typ představují zlaté buly, jež nejsou uvnitř duté, nýbrž jsou vyplněny voskem, což je typické pro lucemburské období, alespoň u nás. Do kapslí, v nichž byl připraven kanálek pro úvazy, byl nalit teplý vosk, přičemž se kapsle do sebe uzavřely jako miska s víčkem. Následně se provlékly úvazy.

Některé zlaté buly jsou různého zabarvení, od žlutého lesklého až po mírně načervenalé. Při výzkumu zlatých bul, byla v našich archivech provedena i základní chemická analýza. Z ní vyplynuly zajímavé poznatky. Zajímavou otázkou, je otázka ryzosti a zdroje zlata. Karlovi IV. dodávala zlato pro jeho zlaté buly pražská mincovna. Pochopitelně s vyšší ryzostí a vahou zlata se zvyšovaly sumy taxátora za takto vyhotovenou pečeť. Součástí sumy zřejmě bylo nejen zlato, ale rovněž obtížnější technologický postup při zhotovení buly. Podle konkrétních údajů zaplatil trevírský arcibiskup v roce 1355 Karlově kanceláři za zlatou bulu 25 zlatých mincí (bohužel neznáme měnu), ingrosátorovi privilegia 4 zlaté a za přivěšení dvou majestátních pečetí 2 zlaté. Váha zlatých bul se obvykle pohybovala v intervalech 40–60 g, velikost mohla být i poměrně značná, pohybovala se kolem 60 mm, ale třeba Přemyslova zlatá bula měří 76 mm a váží 72 g.

Ryzost určuje nedestruktivní rentgenfluorescenční analýza, což je nukleární analytická metoda sloužící k identifikaci prvků na principu jejich charakteristického rentgenového záření. Stříbro se zřejmě zejména u dutých bul přidávalo do zlata jako prostředek proti mechanickému poškození, neboť stříbro je podstatně tvrdší kov než zlato. Kupodivu nejnižší ryzost má Zlatá bulka sicilská a ostatní Friedrichovy buly. Ta se pohybuje v rozmezí 13,6–19,9 karátů. Tak nízkou ryzost způsobují příměsi – stříbro a měď. A zejména měď pak způsobuje červenější barvu. Zlatá bula Přemysla Otakara I. pak má ryzost 17,4 karátu a je nesporné, že její zlato pochází z českých rýžovišť; vedle zlata se objevuje jen stříbro, ne již další příměsi. Vysokou míru ryzosti mají buly Karla IV., zde jsou stříbro, ale i zinek a měď naprosto nepatrně zastoupeny. Podíl zlata činí až 98,9 % a ryzost se pohybuje v rozmezí 22,7–23,7 karátu. Byla snaha získat zlato nejvyšší ryzosti. Mnohde se získávalo zlato i roztavením např. zlatých mincí. Z. Kukánová vylučuje příbuznost výroby zlatých bul se zlatými dukáty Karla IV. S postupem doby získávaly buly spíše na masivnosti, ale ryzost se snižovala. Přibývalo příměsí, především stříbra a mědi. Jejich ryzost se pohybuje kolem 21 karátu. Habsburské zlaté buly byly zhotovovány z horšího zlata.

Stávalo se, že v listině v koroboraci sice byl uveden údaj o zpečetění zlatou bulou („*bullā aurea*“), ale u pergamenu se dnes nachází pečeť vosková. Příkladem je třeba

Karlovo privilegium pro ostrovský klášter z roku 1356. Pečetění zlatou bulou se tedy předpokládalo, ale kvůli okolnostem (např. cena), došlo ke zpečetění voskem.

Z hlediska umění lze říci, že stylovým vlivům a proměnám podléhaly i zlaté buly. Můžeme je tak řadit do škály umění románského gotického, renesančního až barokního u Habsburků.

V archivech ČR bylo zjištěno celkem 48 zlatých bul, vydavateli bylo 10 římských králů a císařů, Přemysl Otakara I., Pius VII. Nejvíce kusů vydal Karel IV. – celkově 15, z čehož 8 je císařských a 7 římského krále. Jako pozoruhodnost lze uvést, že Leopold I. zřejmě užíval paralelně dvou císařských typářů.

Stříbrných pečetních bul je doloženo méně, zmínky o bronzových bulách patrně označují kopie a nikoli originály.

Tvar pečeti

Přestože se můžeme setkat v literatuře s pokusy o systematiku tvaru – Konrád de Mure popisuje, která pečeť je tvarem honosnější – nevžila se nakonec jako pravidlo. Objednavatel pečetního typáře byl tím, kdo provedl volbu tvaru, záleželo na jeho libovůli. Pravdou však je, že v určitých společenských kruzích a určitých dobách byla volba tvaru do značné míry kategorickým imperativem. Tak např. v církevní pečetí po čtvrtém lateránském koncilu (1215) jednoznačně začal být prosazován špičatě-oválný tvar, neboť v něm církevní kruhy viděly nástroj svého boje se světskou mocí. Přesto se některé tvary ukázaly být obecně častěji používané. Náleží mezi ně především tvar kulatý, někdy nazývaný rovněž okrouhlý. Přestože v zahraniční sfragistice můžeme najít tvary srdce, hrušky, čtyřlístu ad., v českém prostředí to jsou:

- a) kulatý/okrouhlý – celkově nejčastější forma, setkáme se s ní již ve starověku.
- b) oválný – rovněž s oválným tvarem pečeti se můžeme setkat již ve starověké společnosti, ve středověku byl tento tvar nejčastěji požit pro portrétní sekrety
- c) špičatě-oválný (někdy se spíše používá termínu zašpičatěle oválný) – za prvními doklady musíme do 12. století. Přestože je dnes téměř považujeme za synonymum duchovní pečeti, lze mít na paměti, že se tvar hodí obecně pro stojící postavu. Proto ji používaly i např. ženy bez královského titulu

- d) štítovitý – jsou-li špičatě-oválné pečeti vhodné pro zobrazení stojící postavy, pak štítovité pečeti jsou jako stvořené pro zobrazení erbu/znaku, jenž byl umístěn na štítu. Proto – zejména v první etapě existence šlechtické pečeti – sáhla po tomto pečetním tvaru především šlechta. Avšak u nejstarších pečetí českých měst se rovněž můžeme poměrně často setkat se štítovitým tvarem (např. Litoměřice, Jihlava). Zejména v zahraničí pak tvar pečeti korespondoval s heraldickým vývojem, kdy můžeme najít i např. pečeti ve tvaru normanského či španělského štítu. V českém prostředí zůstal tento tvar omezen na gotický štít. Se štítovitým tvarem pečeti se setkáváme od 13. století
- e) víceboký – přestože jak sám název této skupiny napovídá, jedná se o dosti rozsáhlou skupinu pečetí čtvercových, trojúhelníkových (za některých okolností se ale může jednat o tvar štítovitý), šestiboké, osmiboké. Je typické pro tyto tvary, že se s nimi můžeme setkat buďto na počátku pečetí (vzácněji), např. u některých šlechticů přemyslovské doby, nebo naopak později, zejména od 16. století, což je dáno faktem, že tyto tvary – zejména pak osmiboké – našly uplatnění u signetů. V novověku je pak u signetů můžeme najít ve všech společenských vrstvách

V novověku nabyly na oblibě pečeti oválné a víceboké, ty druhé zejména v baroku obvykle u osobních hlavních pečetí menších rozměrů nebo přímo signetů či sekretů.

Velikost pečetí

Velikost pečetí se měří od posledního prokazatelného otisku typáře po poslední prokazatelný otisk pečetidla, tzn. např. vytlačený vosk či miska ev. ochranná schránka nejsou předměty měření. Velikost pečeti je ovlivněna jednak pečetní látkou a jednak připevnění. Začneme druhým aspektem. V době, kdy se pečeti přitiskovaly k písemnosti, zejména tedy ve starověku a raném středověku, aby se u písemnosti udržely, nemohly být příliš velké. Technika přitiskování např. k raně středověké pergamenové listině spočívala v tom, že se do pergamenu listiny vyřízl malý křížek, jeho čtyři rohy se pozvedly a mezi ně se pak přitiskl pečetní vosk. Držely jej vlastně jen rožky řezu. Teprve když se pečeť dostala vně psací látky, když tedy přitiskování bylo častěji nahrazováno přivěšením či zavěšením, pak, především u přivěšení, začala velikost pečeti prudce růst a dokonce se pova-

žovala za vyjádření prestiže a honosnosti majitele. Velikosti pečeti předních magnátů v zemi – především ve 13. století a pak v raném novověku – se blížily velikostně pečeti panovnické. Nicméně záleželo zde rovněž významně na pečetní látce. Značný nárůst velikosti pečeti se netýkal kovových pečeti, zejména pak olovených papežských bul. Ty jsou dosti těžké již při své standardní velikosti okolo 35 mm.

Při provádění praktického měření se ovšem někdy nejen posluchači, ale bohužel i archiváři, dopouštějí chyb. Základním předpokladem správného měření je uvědomit si, co vlastně měříme a jaký má měření pečeti účel. Měříme totiž pouhý otisk typáře, tzn. že v podstatě zpětně přes otisk pečeti rekonstruujeme jeho rozměr. Z toho plyne, že mimo měření zcela zůstávají ochranné prostředky, tedy schránka, clona papíru pečetní miska. Z pečetního vosku ovšem neměříme vosk vytlačený. Měří se od poslední prokazatelné stopy typáře po poslední prokazatelnou stopu, jež zbyla po otisku typáře (obr. 53 přílohy skript). Pokud je pečeť kulatá, pak stačí rozměr jediný – tedy měříme a rekonstruujeme průměr pečetního typáře. U všech ostatních tvarů je potřeba disponovat vždy dvěma rozměry, a to šířkou a výškou. Zcela totožně postupujeme u odlitků.

Jiné je měření typářů. U pečetidla nestačí pouze změřit rozměr pečetní desky, ať již jeden v případě okrouhlého tvaru, nebo dva ve všech dalších případech jako u pečeti. U pečetidel se také uvádí výška typáře. Ta je definována jako rozdíl mezi plochou pečetní desky, jejímž otištěním vznikne pečeť a vrcholem (nejvyšším místem) držadla pečetidla. Stejně jako při měření pečeti se udává v milimetrech.

Typologie pečetního obrazu

Pečetním obrazem rozumíme náplň pečetního pole. Ta je buďto obrazová nebo textová. Za celou dobu rozvoje sfragistiky jsme se měli možnost setkat s různými pokusy o klasifikaci pečetního pole a lze se s nimi setkat i dnes; takovým příkladem může být nedávný pokus T. Diedericha výrazně rozšířit škálu typologie pečetních obrazů. Stále v platnosti zůstává kodifikovaný systém, který původně navrhl Hohenlohe-Waldenburg. Je totiž potřeba si především uvědomit, že nelze vytvořit zcela univerzální typologii, která by byla hotova reagovat na všechny nuance a varianty. Pečetní obrazy členíme na pět základních typů, přičemž některé z nich se dělí na další typy, jež však můžeme nazývat – v rámci přehled-

nosti – i podtypy. Aby se posluchač nedopouštěl při klasifikaci pečetního obrazu zbytečně chyb, budeme si nejen definovat jednotlivé typy a podtypy, nýbrž poukážeme rovněž v závěru předmětné kapitoly na různá úskalí, s nimiž se může archivář setkat při určování typů pečetního obrazu.

Pečeti **nápisové** jsou typické tím, že v pečetním poli přinášejí jen písmo či text. Nejrozšířenější jsou od 18. století u právnických osob, které představují úřady, firmy, instituce a korporace. Na druhou stranu u signetů byly populární již ve středověku a rovněž např. ve třetí periodě papežské sfragistiky vlastně strana buly se jménem papeže není ničím jiným, než typologicky nápisovou pečetí přinášejí v pečetním poli:

- a) jméno vlastníka pečeti, často formou monogramu či iniciály
- b) hesla či sentence, kdy přináší oblíbenou sentenci majitele pečeti.

Mezi **obrazové** pečeti zahrnujeme takové, jejichž námět pečetního pole náleží mezi poměrně velkou skupinu námětů. Pečeti obrazové dělíme na:

- a) typ topografický
- b) typ věcný
- c) typ fantastický
- d) typ hagiografický

Topografický typ či podtyp v pečetním poli obsahuje dominantně světskou či církevní architekturu. Může se jednat o celé budovy, nebo větší stavební celky, části budov, hradby. Mnohde jsou doplněny dalšími doprovodnými (sekundárními) prvky, jaké představují např. erby.

Věcný typ zahrnuje náměty z říše rostlinné, živočišné a předměty, jaké představují nářadí a nástroje, řemesla, výrobky, suroviny, umělecké aj.

Typ fantastický – nebývá častý, spadá sem např. bazilíšek, drak, fantastická zvířata, fantastické scény, často inspirované antickou mytologií.

Typ hagiografický je vymezen pro náboženské náměty, symboly, biblické výjevy, náboženské scény, postavy světců, atributy světců, předměty křesťanské symboliky.

Jak napovídá sám název, u portrétního typu jde o pečeti přinášející v pečetním poli portrét majitel v různých formách. Portrétní pečeti se uplatnily zejména ve středověku, a to ve vyšších vrstvách společnosti. Dělíme je na následující typy:

- a) typ antický
- b) typ majestátní
- c) typ jezdecký (st. lit. používá i jízdecký)/ válečný, lovčí, slavnostní
- d) typ pěší
- e) typ pontifikální

Antický typ zobrazoval původně jako gema portrét římského antického vládce (často přímo císaře) či provinciálního správce, a to tak, že zobrazoval jeho hlavu, ev. hlavu s poprsím. Některé z gem přešly i do užívání panovníků raného středověku, kteří je často přerývali a posléze podle antických vzorů vytvářeli také pečeti nové.

Majestátní typ je nejvlastnějším zpodobněním panovníka. Někdy se sem zahrnují i polopostava panovníka, častěji však jeho celá postava, sedící na stolci či trůnu s insigniemi, tedy korunou na hlavě, říšským jablkem a žezlem v ruce. Může to však být i panovník, jenž třímá meč, kopí s banderiem či gonfanonem a štít.

Některá literatura z tohoto typu vyčleňuje tzv. typ trůnní bez insignií, tedy postavu panovníka sedícího na stolci, avšak bez odznaku své moci. Takové vyčleňování je však zbytečné, lze jej řadit do majestátního typu s tím, že se jedná o tzv. neúplný majestát.

Jezdecký typ se dělí ještě na další tři typy či podtypy. Společné jim je zachycení jezdce na koni. První je válečný, kde je předmětem pečetního pole ozbrojený rytíř na koni v plné zbroji jedoucí do bitvy či na turnaj nebo symbolizující rytíře Kristova. Druhým typem či podtypem je jezdecký lovčí, jenž zachycuje majitele pečeti jako lovce (a to i ženu), tedy jedoucí na lov bez válečných atributů, naopak s doplněním loveckých motivů a scén, jaké představují nejčastěji sokol na ruce lovce, psi, laně apod. Poslednímu typu či podtypu se dosud nedostalo ustáleného českého překladu, lze jej snad nazvat slavnostním typem. Zachycuje obvykle ženu při vyjíždce, tzn. bez válečných (což by u ženy ani nepřipadalo do úvahy) či loveckých atributů.

Typ pěší zpodobňuje vlastníka pečeti jako buď rytíře (u mužů), kdy stojí dotyčný s mečem či kopím s praporcem a štítem ve zbroji v pečetním poli, nebo v dvorském oděvu (u žen). Nejčastěji je postava vhodně doplněna heraldickou symbolikou, někdy i architekturou – nenáleží sem ovšem postava biskupa, stojícího pod architekturou v pečetním poli; takové vyobrazení patří již pontifikálnímu typu.

Pontifikální typ zobrazuje v pečetním poli reálného církevního hodnostáře (ne tedy světce na rozdíl od typu obrazového/hagiografického) s kněžskými odznaky jeho stavu, hodnosti či postavení – nejčastěji jimi bývá mitra, berla, kniha, pallium, žehnající ruka. Postava může být vyobrazena i v poprsí, stojící a dominující celému pečetnímu poli, ale rovněž taktéž vysunuta na okraj pečetního pole v důsledku zbožnosti do pozice modlícího se (a většinou klečícího) prosebníka (oranta).

Pečeti erbovní se nijak dále klasifikačně nečlení, navzdory tomu, že skýtají celou škálu možností a tu a tam se o to badatelé v literatuře pokusili. Nedošlo k ustálení jejich podrobnější klasifikace. V pečetním poli se může nacházet buď volně položené erbovní znamení, tzv. úplný erb – složený ze štítu s erbovním znamením, přílby, přikryvadla a klenotu, tzv. erb neúplný – erbovní znamení na štítu či jen přílba s klenotem, přílba s přikryvadly a klenotem nebo dokonce korouhev se znamením ad.

Pečeti kombinované

Přestože začátečníci mají sklon využívat hojně tuto kategorii, je třeba mít na paměti, že naprostou většinu pečetních znamení lze do výše uvedených čtyř základních typů pečetního obrazu zařadit. Je však nutné pochopit, co pečeť vyjadřuje, což nemusí být vždy patrné na první pohled. Podstatou problému je tedy pochopit symboliku či ikonografii pečeti, k čemuž poslouží dobré prostudování a pochopení pečetního obrazu i opisu. Tak např. uvidíme-li v pečetním poli ozbrojeného jezdce na koni, zabíjejícího draka, nepůjde o pečeť jezdeckou, jak by se mohlo na první pohled zdát, nýbrž obrazovou hagiografickou (sv. Jiří).

Často však rozhodují naprosté detaily. Tak např. u našich nejstarších panovníckých mincovních pečetí českých knížat, např. u Soběslava II., najdeme pečeť knížete sedícího na stolci. Pečetní obrazy na averzu i reverzu vypadají v podstatě stejně, je na nich na stolci sedící kníže s kopím a gonfanonem v pra-

vici a levou ruku opírá o normanský štít. Postava knížete na reversu však má nimbus (kruh) kolem hlavy, čili svatozář. To znamená, že jde ne o knížete jako na líci pečeti, nýbrž o věčného knížete, čili sv. Václava. V takovém případě tedy pouhý kruh kolem hlavy mění zcela zásadním způsobem typologii. Takže zatímco na aversu máme co dělat s pečetí portrétní majestátní, pak na reversu jde o typ obrazový hagiografický. Obdobně pokud v pečetním poli uvidíme ozbrojeného jezdce na koni, kterak mečem seká svůj plášť a pod ním klečící téměř nahá postava, pak jde o vyobrazení sv. Martina, jenž se dělí se žebrákem o svůj plášť a nejedná se tedy o pečetní obraz portrétní jezdecký, nýbrž obrazový hagiografický.

Obvykle se pozná hlavní námět pečetního obrazu, jenž nám pak může pomoci při určení typologie pečetního obrazu tím, že jde o největší motiv. Na první pohled pak poněkud matoucí budou rovněž ty typy pečetního obrazu církevních pečeti, na kterých je majitel pečeti vyryt jako prosebník, často v nice (výklenku). Obrazu totiž v takovém případě dominuje jiný motiv – nejčastěji světec, obvykle doplněný architekturou – nicméně jde o to, že se primárně jedná o portrét majitele, jenž je ze skromnostních důvodů úmyslně upozaděn.

Do kombinovaného typu často studenti zařazují např. pečeti českých králů, jestliže v pečetním poli vidí sedícího panovníka s korunou na hlavě, žezlem v pravé ruce a jablkem v ruce levé, přičemž po bocích trůnu se nacházejí gotické štíty s českým lvem či moravskou nebo plamennou orlicí. Jedná se však o portrétní majestátní pečeť, přičemž heraldická složka pečetního obrazu jej pouze doplňuje. Příkladem mohou být třeba také pečeti abatyší na Starém Brně. Jejich pečetní obraz je totiž pojednán v podstatě do tří rovin. V centru pečetního pole stojí postava abatyše s berlou v levici a knihou v pravé ruce. Nad ní je vyryta bohatá gotická architektura, v níž vidíme Pannu Marii sedící na trůnu s Ježíškem na klíně. Nadto ještě v dolní části pečetního obrazu v nice je zachycena klečící postava v rouchu s korunou na hlavě, kterak před sebou drží maketu kostela; což je zachycení zakladatelky kláštera cisterciáček na Starém Brně, Alžběty Rejčky, tedy jde o vyobrazení fundátorské scény. Nicméně jedná se – jak ukazuje i legenda (v níž je ohlášena pečeť abatyše) – o pečeť abatyše a konečně i velikostně postava abatyše dominuje celému pečetnímu obrazu. To znamená, že pečetní obraz není kombinovaný, nýbrž portrétní pontifikální.

Opis (legenda) pečeti

Názvosloví písma je různé, není na něm shoda. Platí to bohužel nejen pro domácí badatele, ale i na úrovni mezinárodní, jak se ukázalo i při práci na jednotné nomenklatuře písma Mezinárodní sfragistické komise. Většina badatelů označuje nejstarší písmo v legendách pečeti v českých zemích za kapitálu, která se postupem času romanizuje a zejména gotizuje. Přitom do ní pronikají i některé tvary písmen z unciály. Obvykle se pak v pracích objevuje termín gotická majuskula s unciálními prvky. Ne vždy jde ale o typologicky čisté tvary, bylo by tedy asi vhodnější spíše razit termín smíšené majuskulní písmo s tím, že dodáme s jakými prvky, tedy např. unciálními. Pojem smíšené majuskulní písmo je tedy poněkud širší a dává nám možnost obsáhnout celou škálu prvků a tvarů písma. Přihlédneme-li k faktu, že písmo pečeti náleží spíše do epigrafiky či paleografie, nemůžeme přehlédnout název románské smíšené písmo, jež se v epigrafické literatuře v poslední době objevilo, byť ani jemu se nedostalo jednoznačného přijetí.

Přibližně od poloviny 14. století se u špiček naší společnosti začíná prosazovat gotická minuskula. Jedou z prvních pečeti, kde se tak děje, je např. velká císařská pečeť Karla IV. Nástup gotické minuskuly je dosti rychlý, nicméně již během 15. století se v legendách pečeti počíná prvně ukazovat znovu kapitála. Tyto pečeti však stojí pod vlivem renesančního umění, často s nimi koresponduje i renesanční štít v pečetním poli či vavřínový věnec jakožto útvar oddělující legendu. Zdá se, že používání kapitály se k nám dostalo z Uher a proto je možné se s kapitálními legendami setkat především na pečetích moravské šlechty. Nicméně kapitála postupně proniká i do dalších legend až převládla zcela a zůstala až do novověku, postupně v legendách všech pečeti. Mnohde – zejména na razítkách – byla doplňována od konce 18. století antikvou. Zřídka do pečetních legend pronikla i další písma. Zejména na pečetích řádů či společností, jako např. byli svobodní zednáři, lze v pečetních opisech nalézt třeba i humanistickou minuskulu, humanistickou kurzívu a antikvu.

Pakliže se v legendě objevuje datum, většinou ukazuje na vznik pečetidla, ale někdy může znamenat též třeba významnou událost.

Opis býval při rytí pečeti oddělen od jejího okraje i od pečetního pole, a to za použití následujících prvků – perlovce, linky, římsy, vavřínového věnce, může být ale také umístěn na pásku či pásky. Může být vyryt i na více rádcích.

Z hlediska formálního můžeme říct, že naprostá většina opisů začínala buďto křížkem, nebo hvězdičkou, arabeskou či jiným drobným útvarem. Křížek je symbolickou invokací jména Božího. Následovalo jméno majitele (ať již osoby fyzické či právnické) a jeho tituly či úřady. Přibližně od 13. století se mezi křížek (či další předmět) a jméno vkládá slovo *sigillum*, často zkrácené na pouhou úvodní siglu *S*. V takovém případě ovšem gramaticky jméno majitele přechází z nominativu do genitivu. Od zhruba 2. poloviny 15. století však vidíme, že již zřejmě neexistovalo všeobecné povědomí o tom, co úvodní *S* znamená, neboť jména za ním byla jednak v českém jazyce – ostatně jako celý zbytek legendy – a současně ale jméno bylo opět v nominativu a nikoli genitivu.

Jazykově je naprostá většina našich legend v latinském jazyce. Není se čemu divit, nacházíme se v západoevropském (latinském) okruhu vzdělanosti. Tu a tam samozřejmě můžeme najít v pečetní legendě i řečtinu, ta se ale objevuje na pečetích biskupů či arcibiskupů z řeckého kulturního okruhu někdejší Byzance, kteří třeba svou pečeť připojili k odpustkové listině. Přes ojedinělé objevení se němčiny a češtiny v legendě již ve 13. století, se tyto šíří zejména od 2. poloviny 15. století. Pak již převládají. Jistě to souvisí i s celkovým úpadkem znalosti latiny ve společnosti. Jiné národní jazyky u nás mnoho nepřipadají do úvahy, snad jen v novověku řídce španělština u některých členů katolických rodů, jež byly vychovány ve Španělsku. Z národních jazyků v Evropě se výrazně prosazuje poměrně brzy francouzština, ale s tou se v legendách pečeti tuzemských pečetitelů pochopitelně nesetkáváme.

Jak však postupovat v praxi? Legendu musíme přečíst, tzn. že nejprve je potřeba najít její začátek. Ten nemusí být vždy nahoře, zejména, je-li pečetní opis uložen na páskách, které zasahují i do pečetního pole. Pokud legenda začíná jinde než nahoře, na pomyslné číslici 12 hodinového ciferníku, je potřeba na tuto skutečnost upozornit (např. slovy legenda začíná na čísle 6 pomyslného ciferníku hodin). Vyskytují-li se v legendě zkratky, pak máme možnost je rozvést – v takovém případě je to vhodné učinit do kulatých závopek – nebo přečíst jen písmena, která se v legendě nacházejí. Jakékoli přerušení legendy pečetním obrazem musíme do přepisu legendy označit použitím symbolu pro pomlčku; do popisu pečetního pole je pak vhodné zakomponovat větu, v níž vysvětlíme, čím je legenda přerušena. Písmena, která nepřečteme nahradíme symbolem . (tečky) za každé nepřečtené písmeno. Pokud ale bezpečně známe text opisu z jiného dochovaného exempláře a troufneme si jej

rekonstruovat, můžeme tak učinit s tím, že rekonstruované pasáže či písmena vložíme do hranatých závorek. Má-li legenda více než jeden řádek, potom jeho konce označíme symbolem šikmé čáry (lomítka) /. U přepisu písmen legendy se někdy přistupuje na úzus, že unciální tvary písmen se přepisují minuskulně, jindy se tak děje verzálkami. Legendy ryté minuskulně přepisujeme minuskulními písmeny. Pokud nemáme dostatek vhodných fontů na naznačení znamének oddělujících jednotlivá slova legendy, je tak možno učinit tečkou či dvojtečkou s tím, že opět do popisu pečeti vložíme slovní vyjádření, jaké útvary oddělují jednotlivá slova legendy. Obdobně si pomůžeme, není-li začátek legendy invokován křížkem, ale nachází se v něm složitější útvar.

Poněkud jiného systému je tradičně používáno v edici *CDB*, kde se všechna písmena legendy přepisují verzálkami, zkratky se nerozvádějí do závorek, nerozvádějí se totiž vůbec. Oddělení jednotlivých slov se nevyznačuje, za chybějící písmeno se nepoužívá symbolu tečky ., nýbrž / a konec řádku legendy je označen symbolem ||.

Pečetní pole a jeho popis

Vzhledem k tomu, že námětem pečetního pole mnohých pečeti jsou často – byť ne výlučně – erby, při nichž se postupuje podle zásad blasonu, není na škodu věci, abychom popisovali celé pečetní pole podle těchto heraldických zásad. Zcela jistě by bylo na tomto místě zbytečné podávat podrobný výklad – lze odkázat na četné heraldické příručky; navíc je na našich vysokých školách sfragistika obvykle přednášena s heraldikou a genealogií, takže při výuce jsou zásady blasonu podány a je odkázáno na patřičnou heraldickou literaturu.

Pečeť se skládá: 1) z pečetního pole, v němž se nachází pečetní obraz a mohou do něj zasahovat i zbytky opisu či legendy pečeti, 2) z legendy či opisu, v němž je uvedeno jméno majitele pečeti s jeho tituly či državami. Pokud je pečeť nemá, tzn., že se na ní nevyskytuje text, nebo pokud jde o pečeť nápisovou, pak samozřejmě se na ní legenda nevyskytuje. Nápisová pečeť zase nese v pečetním poli toliko nápis, nanejvýš doplněn nějakým dekorativním prvkem, jako je např. akantový list či vavřínový list.

Budeme-li při popisu pečeti postupovat jako při blasonu v heraldice, tedy tak jako bychom uváděli heraldicky vpravo či heraldicky vlevo tedy stranově převráceně z pohledu diváka na pečeť.

Archiváři obvykle stačí pečetidlo, pečeť či odlitek řádně popsat. Tzn. že by měl být schopen správně uvést alespoň nejdůležitější vnější znaky. Zde možná bude mít největší problém s přečtením legendy pečeti a správným i dostatečným popisem pečetního obrazu, neboť k tomu, aby byl správně popsán, jej musíme pochopit a tudíž do značné míry již interpretovat. Nicméně pokud jde o badatele v oblasti pomocných věd historických a zejména sfragistiky, ten by již měl ovládat více. Měl by být schopen alespoň rámcově pečeť či pečetidlo provenienčně a časově zařadit, měl by být schopen jeho ikonografického a v lepším případě rovněž formálního rozboru. K tomu potřebuje pochopitelně znalosti z heraldiky, ikonografie i základy dějin umění.

Popis by měl být stručný, avšak přesný a věcný. Vynechat lze záležitosti podružné, ale ne takové, které jsou podstatné pro ikonografii pečetidla či jeho fyzickou podobu. Je třeba obsáhnout nejen celou charakteristiku obrazu, ale také jeho podstatných reálií, jako jsou např. znaky, stavby, objekty. Někdy se při popisu pečetního pole nebo při četbě legendy používá pro lepší zřetelnost určení míst pomocí kvadrantů či čtvrtí. V takovém případě je potřeba představit si pečeť pomyslně rozdělenou křížem na čtyři čtvrtiny, které po směru hodinových ručiček; byť se můžeme setkat i s označeními jinými. Bývá dobrým zvykem také napsat, jak je pečetní pole odděleno od opisu. Nejčastěji to bývá linkou, perlovcem, římsou, stočeným provazcem či vavřínovým věncem. Pro lepší názornost jsou nejčastější útvary uvedeny v obr. č. 86 přílohy skript.

Za účelem procvičení naleznе zájemce v druhé části skript dvanáct praktických popisů a zpracovaných pečeti.

Způsob připevnění pečeti

Mezi nejčastější chyby, kterých se začátečníci dopouštějí, je, že použijí termínu *přivěšená* pečeť, aniž by skutečně rozlišovali, o jaký způsob *připevnění* jde. Vzhledem k tomu, že označení pečeti jako *přivěšená* je již určitý jasně definovaný sfragistický termín, je vhodnější použít spíše termínu *připevněná* dříve, než se rozhodneme pro přivěšení či zavěšení, pokud ovšem toho nejsme schopni přímo.

Připevnění pečeti ovlivňoval často druh a typ pečeti a také psací látka. Zatímco byly přivěšovány pomoví šňůr či nití, zejména hedvábných a konopných, voskové pečeti byly nejprve **přitiskovány** přímo na psací látku písemnosti, obvykle ve spodní části. Přitíštění dosáhlo svého největšího rozšíření ve staro-

věku, raném středověku a raném novověku, zatímco zavěšení a především přivěšení náleželo především středověku.

Přivěšení se dělo pomocí pergamenového proužku, který není součástí písemnosti, stuhy, provázků a nití často ozdobně spletených (některé spletené šňůry u pečetí posledních Rožmberků jsou i pozlacené). Některé kanceláře preferovaly určitý způsob přivěšení a barvy nití, provázků či stuh.

Při **zavěšení** byla pečeť připevněna na proužek pergamenu, který byl součástí písemnosti. Vznikl naříznutím písemnosti asi centimetr od spodního okraje a po přehnutí vytvoří závěs pro pečeť. Výjimečně existuje i kombinované připevnění pečetí, např. přivěšením i zavěšením.

Ochranné prostředky pečetí

Ochrannými prostředky pečetí je vosková miska z pevnějšího vosku než je vosk pečetní, obvykle nebarevná, pro lepší údržbu pečetního vosku se často rozryla routováním, nebo schránka. Dalšími je např. taftový pytlíček, do kterého byla často pečeť zašita před uložením do archivu. Pouzdra a schránky byly v novověku kovové a dřevěné. Ochranou je i papírová clona (kryt).

Měli bychom při inventarizaci rozlišit, zda jde o ochranné prostředky dobové, a ty pak do vědeckého popisu pečetí uvést, nebo moderní.

Pečetní misku nahradilo ev. doplnilo a ještě více chránilo pouzdro. Nejprve byla pouzdra dřevěná, často i zdobená, vysoustružená, dvoudílná i jednodílná. Ta dvoudílná se do sebe uzavírala (zapadla do sebe). Dřevěná pečetní pouzdra se objevují od 16. století. Kovové pouzdro nahradilo dřevěné v mladší době, zejména od 18. století. Také bývá jednodílné, častěji však dvoudílné a rovněž u něj můžeme najít zdobení. Při popisu se obvykle uvádějí jen ty pečetní schránky a ochranné prostředky, jež jsou dobové.

Pečeť pod papírovým krytem (clonou) – na psací látku se nanese pečetní látka (vosk, španělský lak či nezksvašené pšeničné těsto, tzv. oplatka, přes kterou se položí ústřížek papíru a teprve přes něj se otiskne pečetidlo. Více se používá takového zpečetění od 16. století. Někdy se jako clona použil celý roh či spodní okraj psací látky